

ULUSLARARASI SOSYAL ARAŐTIRMALAR DERĐİŐİ THE JOURNAL OF INTERNATIONAL SOCIAL RESEARCH

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi / The Journal of International Social Research
Cilt: 13 Sayı: 75 Yıl: 2020 & Volume: 13 Issue: 75 Year: 2020
www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

OSMANLICILIK VE ISLAHAT FERMANI AÇISINDAN 1853 TARİHLİ “UNE RÉFORME PRATICABLE EN TURQUIE” (TÜRKİYE’DE UYGULANABİLİR BİR REFORM) İSİMLİ ESERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

A REVIEW OF “UNE RÉFORME PRATICABLE EN TURQUIE” (1853) (AN APPLICABLE REFORM IN TURKEY) IN TERMS OF OTTOMANISM AND THE REFORM EDICT OF 1856

Taner ASLAN*

Öz

1853 tarihinde Atina’da basılan “Une Réforme Praticable En Turquie” isimli Fransızca yayımlanan ve yazarı belli olmayan eser, 39 sayfadır. Kırım Savaşının başlarında basılan eser, Osmanlı Devleti’ndeki gayrimüslimlerin hukukî durumlarına değinmektedir. Osmanlılık siyasetini eleştiren yazar, birbirinden temelde farklı Müslüman ve Hıristiyan toplumlarının birlikte yaşayabilmelerinin tek yolunun, bunları birleştirmekten ziyade, bunları ayırmaktan geçtiğini ileri sürmektedir. Bunun yanı sıra Hıristiyanlara idarî, askerî ve özellikle adli düzen olmak üzere hiçbir kurumda görev verilmediği, dini vecibelerini yerine getirebilmeleri için kesinlikle yeni ibadet mekânları yapmalarına hatta eski ibadet mekânlarının dahi tamirine müsaade edilmediği, hukukî açıdan Müslüman’ın taraf olduğu bir hususta tanıklık edemedikleri eleştirisinde bulunmaktadır. Bu taleplerin ve temennilerin aslında Islahat Fermanına göttürdüğünü düşünebiliriz. Islahat Fermanından üç yıl önce yazılan bu eserdeki talep ve temennilerin Avrupalı devletlerce dikkate alınıp, Islahat Fermanında yer verilmesine tesir etmesi eseri önemli kılmaktadır. Bir rapor niteliğindeki eserin ihtiva ettiği konulardan ıslahat fermanında yer alan maddelere kaynaklık teşkil ettiğinin söyleyebiliriz. Bu açıdan Avrupalı devletlerin elçilerini bu hususta bilgilendirdiğini ileri sürebiliriz.

Anahtar Kelimeler: Une Réforme Praticable En Turquie, Osmanlılık, Islahat Fermanı.

ABSTRACT

The anonymous work "Une Réforme Praticable En Turquie" was published in Athens in 1853 and had 39 pages. Published at the beginning of the Crimean War, the work addressed the legal status of non-Muslims in the Ottoman Empire. The author criticized the policy of Ottomanism and suggested to separate fundamentally different Muslim and Christian communities rather than integrating them to ensure living in harmony. He criticized the Ottoman policy since it did not allow Christians to be assigned to administrative, military, and judicial positions. Christians were also not allowed to build new places of worship for their religious obligations and even not repair the old places of worship. Their testimony was ignored in cases involving the Muslims. It can be inferred that those demands and wishes lead to the Reform Edict. Indeed, the work was written three years before the Reform Edict of 1856. Thus, the issues in work might be taken into consideration by European states and reflected in the Reform Edict, which makes it notable. Written in a report form, the work can be considered as the source of the items in the Reform Edict of 1856. Thus, it can be argued that the work informed the European ambassadors on this issue.

Keywords: An Applicable Reform In Turkey, Ottomanism, Reform Edict, Tanzimat Edict.

* Prof. Dr., Aksaray Üniversitesi Tarih Bölümü, e posta: taneraslan@aksaray.edu.tr. ORCID ID: 0000-0002-8207-3224

GİRİŞ

Une Réforme Praticable en Turquie isimli Fransızca eser, 1853 tarihinde Atina'da Andre Coromelas Basımevinde basılmıştır. Eserin kapağında, matbaanın Atina'da Hermes Sokağı no 215'te olduğu da belirtilmektedir. Eserini Atina'da yayınlaması ve sıklıkla Yunanlardan bahsetmesi, yazarın Yunan milletine mensup olduğu söylenebilir. Yazarı belli olmayan eserin kapağında, Kuran-ı Kerim'in Kâfirun Suresi'ne yer verilmiştir. Kâfirun Suresi, Kuran'ın 109. Suresidir. Eserin kapağında 119 verilmiş, muhtemelen ya yazarın dikkatinden kaçmış ya da basım hatasından kaynaklanmış olduğu düşünülebilir. Surede geçen "Sizin dininiz size, benim dinim bana" ayetini buraya alması tesadüfi olmasa gerektir. Buradan Osmanlı Devleti'nin egemenliği altında bulunan farklı din ve ırka mensup toplumları birleştirme ideali olan Osmanlılık düşüncesini eleştirmek amacıyla söz konusu ayeti eserin kapağına koyduğu düşünülebilir. Buradan Hıristiyan - Müslüman farklılığına delil gösterme amacı taşıdığı da ifade edilebilir. Yazarın Kuran ayetini kitabın başına koymasını, ayetin verdiği mesaja dikkat çekmek istemesi şeklinde değerlendirilebilir.

1856 tarihli Islahat Fermanında yer alan Hıristiyan unsurların hukukî statülerine dair algılar bir anda ortaya çıkmamıştır. Osmanlı Hıristiyanlarının durumlarının bir sorun olarak gündeme getirilmesinde, söz konusu tarihten önce bu hususa dair yazılan eserlerin etkisi olduğu söylenebilir. 1856 tarihli Islahat Fermanından 3 yıl önce Atina'da yayınlanan Fransızca eserin, Avrupalı devletlerin Osmanlı Hıristiyanlarına dönük proje geliştirmelerine kaynaklık teşkil ettiği ifade edilebilir.

II. Mahmut döneminde Osmanlı Devleti'nin mukadderatı açısından Osmanlı milleti meydana getirme düşüncesi ile gayrimüslimlere yönelik başlatılan girişimler, Tanzimat ve Islahat Fermanlarıyla somutlaşmıştır. II. Mahmut'un başlatmış olduğu Osmanlı milleti oluşturma düşüncesi, bu çalışmanın konusu olan eserin yazarınca tenkit edilmiştir. "Ham bir hayal" olduğunu düşündüğü Osmanlılık düşüncesine, Osmanlı devlet adamları, devleti çöküşten kurtaracak bir yol olarak bakmaktaydılar (Kuran, 1994, 65-66). O dönem için alternatifsiz görünen bu olgu, dönemin politik kaygısının bir ürünü olarak tezahür etmiştir (Bülbül, 1989, 158-175).

Kutsal yerler meselesinden (Bozkurt, 1989, 44) mülhem ortaya çıkan Kırım Harbinin başladığı 1853 tarihinde basılan eserin ihtiva ettiği hususlara bakılacak olursa, 3 yıl sonra ilan edilecek olan Islahat Fermanına kaynaklık ettiği öne sürülebilir. Yazar, bu eseri yazmasındaki amacını 5. sayfada izah etmektedir. "Amacımız kesinlikle bir durum değerlendirmesi anlamında yayın yapma arzusu değildir. Birçok değişik fırsatta ... sunmuş olduğumuz ilkeleri duyurma ve destekleme olanağımız olmuştur." (Une Réforme Praticable En Turquie, 1853, 5). Bu bağlamda çalışmada, Osmanlılık siyasal düşüncesi ve Islahat Fermanı bağlamında eserin, söz konusu fermana kaynaklık teşkil edip etmediği sorusuna cevap bulmak amaçlanmaktadır. "Birçok değişik fırsatta ... sunmuş olduğumuz ilkeleri duyurma ve destekleme" (Une Réforme Praticable En Turquie, 1853, 5) ifadesiyle, eserde talep edilen hususların çok defa muhtelif platformlarda dile getirildiği, paylaşıldığı ve destek arandığı sonucunu çıkartabiliriz.

Yazar, eserde ortaya koyduğu prensiplerle bir program oluşturmakta olduğunu belirtmesi, önemlidir. Zira bu programı Avrupalı devletlerin elçilerine ulaştırdığı söylenebilir. Zira eserde yer alan prensiplerin çoğunluğunun Fermana yansıdığı ifade edilebilir. "Şu an farkına varmadan bir program oluşturmaktayız, fakat zaten temel amacımız da bir program oluşturmak değil mi? Buna göre, yalnızca şartların uygulanabilir kılacağı planları önceden konuşma ve teklif etme cüretkârlığına da sahip olabiliriz." (Une Réforme Praticable En Turquie, 1853, 26).

1. Osmanlılık Ya da Aynı Gök Kubbede Birlikte Yaşama

Osmanlı Devleti, yakınçağın başlarına gelindiğinde, dâhilî ve haricî birçok sorunla karşı karşıya kalmış, mevcut sorunlara köklü çözüm üretmek maksadıyla devlet adamlarınca, yeni bir değişim hamlesi başlatılmıştır. Devletin giderek gücünü kaybetmeye başlaması, dâhilî isyanların patlak vermesinde birinci derece amil olmuş, Sırp'lar ve Yunanlar isyan etmiş, ilki bazı tavizler koparmakla birlikte, ikincisi dış destek ve tazyikler neticesinde bağımsızlaştırılmıştır (Sarıay, 1994, 41). Devlet, bunlara yenilerinin eklenmesi ihtimalini göz önünde bulundurarak, tebaanın birlikteliğini temin edecek bir yapılanmayı kaçınılmaz ve öncelikli siyasal hedef olarak tayin etmek durumunda kalmıştır. Bu cümleden olarak, II. Mahmut, hem dış tesirleri etkisizleştirme hem de içerde tebaanın birliğine yönelik siyasal ve toplumsal içeriğe sahip bir söyleme imza atmıştır (Kuran, 1997, 245).

Bir ideoloji mi olduğu tartışılır olma özelliğini haiz "Osmanlılık" adı verilen siyasal ve toplumsal olgu, devletin bekasını temin maksadıyla düşünülerek tercih edilmiştir. II. Mahmut, Mustafa Reşit Paşa aracılığıyla yabancı elçiliklere göndermiş olduğu beyanda, Osmanlı Devleti'nin yeni bir siyasal - toplumsal

projeyi hayata geçireceği yer almaktaydı. “Bundan böyle tebaamdan Müslümanları ancak camide, Hristiyanları kilisede, Musevileri havrada tanımak isterim” “sözlerindeki fikr-i ulvinin hakikaten terceman-ı efkâr olması hakikatten baid değildir..” (Kaynar, 1991, 100). Bu ifade, Sultanın tebaasına özellikle de Hristiyan tebaasına lütuf ve ihsanda bulunduğunu göstermesi açısından dikkat çekicidir. Daha önce devlet eliyle kollektif bir Osmanlı kimliği oluşturma düşüncesi ve isteği, Osmanlı toplumunda, görece sosyal hayatta karşılığı yoktu, mevcut olmamıştır (Aydoğdu, 2020/9, 643).

II. Mahmut reformları Tanzimat’a bir kapı aralamıştır. Sultan Abdülmecit’in ilk saltanat yılında bir Ferman olarak ilan edilen Tanzimat’la, idarî alanda istenilen yapısal değişiklik hedefi, yasal zemine oturtulmaya çalışılmıştır. Tanzimat devlet adamları, Osmanlılık söylemine uygun yaklaşım ve uygulamaları Müslümanların olduğu kadar, Hristiyanların da haklarını yasal güvenceye almıştır. Hourani (1981, 15) *The Emergence Of The Modern Middle East* adlı eserinde Tanzimat’ın, devletin idarî ve iktisadî gelişimini öncellemekle beraber, sosyal problemlerin çözümünü de hedeflediğini, bu bağlamda yerelde bazı güçlü yöneticilerin bu hususa dair kendi versiyonlarını uygulayarak, Tanzimat reformlarına hizmet ettiklerini belirtmektedir.

Eser, Tanzimat döneminin devlet politikası haline gelen Osmanlılık düşüncesini “ütöpik bir hayal” olarak değerlendirmektedir. Tanzimat Fermanıyla tanınan ayrıcalıkları yeterli bulmamaktadır. Ferman değerlendirildiğinde, dönemine göre ileri fikirleri ihtiva ettiği söylenebilir. Osmanlı Devleti’nin yenileşme tarihinin başlangıcı olarak nitelendirilen Tanzimat’ın, bir uyanış ve ilerleme ile devletin yeniden tensik ve ihyasını sağlama devri, daha öncekilerden daha kapsamlı yeni bir ıslahat hareketi olarak görülmekte (Ongunsu, 1940/I, 10), “Devletin reform tarihinde temelli bir safha” olarak nitelendirilmektedir” (Bilsel, 1940/II, 661).

Tanzimat’a devletin ve toplumun bütün sorunlarına çare olabilecek büyümlü bir kelime olarak bakılmaktaydı (Akarlı, 1978, 12). Tanzimat devlet adamlarının, Avrupa medeniyeti olmadan sorunların çözülemeyeceğine dair (Eryılmaz 1992, 124) bir çeşit ruhi körlük içine girdiği görülmektedir. Bu bağlamda, Ahmet Cevdet Paşa’nın “Bizim bazı ahvâl-i husûsiyemiz var ki, başka devletlere nâfi (yararlı) olan bize zararlı” (akt. Turan, 1985, 16) ifadesi, Tanzimat prensiplerine temkinli ve ihtiyatlı yaklaşılması gerektiğini ortaya koymaktadır.

Cevdet Paşa’nın ihtiyatlı yaklaşımına rağmen, Tanzimat devlet adamlarında, Tanzimat’la sağlanacağına inanılan “teceddüd ü hayat” (Akgül, 1999, s. 121) in Avrupalı bir idarî sistemin ikame edilmesi suretiyle temin edilebileceğine dair derin bir inanç hakimdi (Eren, 1970/11, 710). Engelhardt bununla tebaaya önemli haklar verildiğinin altını çizmektedir. “Akvam-ı Osmaniyeye bahş olunan hukuk-ı hürriyet ve teminatını muhtevi bir berat” (Engelhardt, 1976, s. 39). Aynı zamanda “Tanzimat hareketi, kanun egemenliği kurma ve yönetimi yeniden düzenleme olarak görülüyor, anlaşılıyordu.” (Ortaylı, 1986, 69).

Dönemin önemli devlet adamlarından ve son dönem Osmanlı siyasî ve idarî tarihinde mümtaz mevki işgal eden Ali ve Fuat Paşalar, yukarıda yazarın ileri sürdüğünün aksi bir politik tercihte bulunmuşlardır. Onlar devletin geleceği için din, dil, ırk ve mezhep farkı gözetilmeksizin bir Osmanlı milleti vücuda getirmenin yolunu açacak olan Osmanlılık siyasî düşüncesini benimsemiş ve tatbik etmişlerdir. Davison, Ali Paşa’nın Osmanlı Devleti’nin bütünlüğünün korunması için Hristiyan-Müslüman eşitliğinin sağlanmasından geçtiğine olan inancını paylaşmaktadır (Davison, 1997, I, 107).

II. Mahmut’un ve daha sonra Tanzimat döneminde bir Osmanlı milleti meydana getirme projesini *Une Réforme Praticable En Turquie* isimli eser “ham bir hayal” şeklinde tanımlamaktadır. Eser, bu siyasal eğilim ve yöntemin gerçekleşmesinin mümkün olmayacağı fikrini ileri sürmektedir. “Ne olursa olsun, tecrübe şunu kanıtlamıştır ki, bu kuramlar birer saçmalaktır, sadece ütopyacı yaklaşımlardır, hayalden ibaret ve kamu nazarında özgürlük verme yönündeki fikirleri birleştirme düşüncesinin yerini almıştır.” (*Une Réforme Praticable En Turquie*, 1853, 19-20). Ancak Hristiyanlarla Müslümanların ayrılmasına, birbirinden soyutlanmasına açıklık getirememektedir.

Osmanlı devlet adamlarının savunduğu ve devlet politikası haline getirdiği Osmanlılık siyasî düşüncesi, (Kuran, 1994, 65-66) devleti oluşturan unsurları bir arada tutarak devletin inkırazını önlemek amacı taşımaktadır (Sonyel, 1993, 152). Yazarın ütöpik olarak ileri sürdüğü Osmanlılık düşüncesine dair öngörüsünde bir nebze haklılık payı olduğu düşünülse de, Tanzimat devlet adamları söz konusu hareketle, “merkeziyetçilik ve yeni bir yurtseverlik” anlayışını hakim kılmanın zaruretine inanmaktaydılar (Ortaylı, 1985/VI, 1546).

O zamanki devletin takip ettiği Osmanlılık politikası üzerinden bunun derin bir ayrışma zemini oluşturacağı anlaşılmaktadır. Bu politikanın başarıya ulaşamamasındaki temel eksiklik devlet adamlarının Hristiyan unsurlardan bu siyasete destek vereceklerine dair yanılığ olmuştur. Bu eser göstermektedir ki

Hıristiyan unsurlarda Müslümanlar gibi birleşmek değil ayrılmak düşüncesinin ağır bastığıdır. Bu tür eserlerin Kırım Savaşı esnasında basılması, Osmanlı Hıristiyanlarının durumunun ajite edilerek, Avrupalı devletlerden politik güç ve güvence elde etme amacı taşıdığı şeklinde değerlendirilebilir.

Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren kuruluş felsefesinde yer alan adalet ve müsavat temel prensibi çerçevesinde yönetsel bir anlayışı ikame etmiş, sınıfsal bir yapının oluşmasına müsaade etmemiş, bütün tebaaya eşit davranmıştır. Gayrimüslimlere, “müstakil birer topluluk olarak kabul edilmek suretiyle devlet organizasyonu içinde yer” verilmiştir (Eryılmaz, 1996, s. 24). Osmanlı Devleti’nin bütün tebaaya din ve ırk ayrımı yapmaksızın sağladığı hoşgöründen, bütün unsurlar çokça faydalanmışlardır. “Onlara hayat, özgürlük ve mülkiyet güvenliği, sosyal, eğitim ve dil özerkliği ve ekonomik refah sağlanmış; Osmanlı millet sistemi içinde ırki ve dini hüviyetlerini barış ve düzen içinde koruma fırsatı verilmişti.” (Sonyel, 1985, 648).

Devlet, “şeriatı esas teşkilat kanunu olarak kabul” ederek, egemenliği altındaki toplumlar arasında bir denge oluşturmuştur (Barkan, 1943, XVIII). Tanzimat’ta bu hususun genişletildiği söylenebilir. Tanzimat Fermanıyla eşitlik ve adalet gibi temel hak ve hürriyetler bağlamında önemli yasal güvenceler verilmiştir. İltizamın kaldırılmasıyla kişilerin mal ve mülkleri ile herkesin gelirine göre vergi vermesi kanunla güvence altına alınmıştır. Yargılanma hakkının tanınması, hiç kimseye yargılanmadan ceza verilemeyeceği de önemli hususlar arasında yer almaktadır (Gözler, 2006, 13).

Yazarın, gayrimüslimlere Batı’da dahi verilmeyen haklardan övgüyle bahsetmesi beklenirken, gerçeklikten ve bilimsellikten uzak, yersiz suçlama ve ithamlarla yaklaşması, hissi ön yargıda bulunması düşündürücüdür. Bütün unsurları farklılıklarıyla kabul etme gibi iyimser bir yaklaşım çizmektedir. Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren, egemenliği altındaki bütün unsurlara müsavat olmuş, adil prensipler çerçevesinde yönetmiştir. Richard Peters’in “Türkler asırlar boyunca birçok millete hâkim oldular; fakat onları asimile etmeye asla gayret etmediler. Onlara hürriyet verdiler ve din ve kültürlerinin yaşanmasına müsaade ettiler” (Ateş, 1982, 116) sözü bu gerçeği ortaya koymaktadır. Gibbons ise Osmanlı Devleti’nin egemenliği altındaki gayrimüslimlerin milliyetlerini ve dinlerini muhafaza ve yaşamalarında her türlü kolaylığı sağlayan ilk millet olduğunu yazmaktadır. Osmanlı Devleti’nin kuruluş dönemini ele alan Türklerin Latinlerden ve Yunanlardan çok daha adil olduğunu vurgulamaktadır. David Uquart ise Osmanlı Devleti’ni medeni ve dini özgürlükleri olan ülke olarak vasıflandırmaktadır (Ateş, 1982, 116).

Woodhouse, Dakin, Maier, Lewis, Shaw gibi Batılı bilim adamları, bu husustan övgüyle söz etmektedirler. Bu yazarlar, Osmanlı Devleti’nin egemenliği altındaki gayrimüslimlere toplumsal ve bölgesel özerklik verdiğini, gayrimüslimlerin bugünkü Avrupa ile mukayese edildiğinde, çok daha ileri kabul edilecek ayrıcalığa sahip olduklarını kabul etmektedirler, doğrulamaktadırlar (Sonyel, 1985, 649).

Yazar, Osmanlılık siyasal ve toplumsal düşüncesi ile egemenliği altındaki unsurları birleştirmek suretiyle, bir Osmanlı vatandaşı oluşturma siyasetini eleştirmekte ve ütöpik bulmaktadır. Ona göre gerçek siyasetin, bu unsurları kaynaştırmak ve birleştirmek yerine bunların ayrılmasının, birbirinden soyutlanmaktan geçtiğini savunmaktadır. Kurumların modernizasyonunun sağlanmasını kafi bulmakta, ancak bunun nasıl gerçekleşeceğine dair tam ve yeterli bilgi sunamamaktadır. “Düşüncemize göre, genel çıkarlara ait hususlarda aydınlanma sağlayacağı kanısındayız ve Türkiye, bünyesinde barındırdığı farklı elemanların birlikteliğinin sadece ütöpik bir düşünceden ibaret olduğunu göstermek isteriz; kendisi için gerçek siyasetin bu elemanları birleştirmek, kaynaştırmaktan ibaret olamayacağını, aksine bunların ayrılması, birbirinden soyutlanması gerektiğini” (Une Réforme Praticable En Turquie, 1853, 4) belirtmektedir.

Yazar, Osmanlı Devleti’nin gayrimüslimlere öteden beri tanıdığı haklar ve ayrıcalıklar temelinden sağladığı yönetsel anlayışı görmezden gelerek, unsurlar arasındaki farklılığın kabul edilmesine vurgu yapmaktadır. Bu amaca ulaşabilmek, toplumun ve devletin gereksinimlerine karşılık verebilmek için Türkiye’nin sahip olduğu kurumları, zamanın gerekli gördüğü gelişmelere göre dizayn etmenin yeterli olacağı kanaatinde. Kendi ismini vermediği gibi yine ismini vermediği bir gazetecinin, Osmanlı Devleti’nde “Hıristiyan toplulukların gelişebilmeleri için Türklerin Asya kıtasına gönderilmesi” (Une Réforme Praticable En Turquie, 1853, 4) gerektiği sözünü paylaşır. Aynı gazetecinin Türklerin Avrupa’da kaldığı müddetçe Hıristiyanların maddî ve manevî gelişmelerinin imkansız olduğu düşüncesine de yer vermektedir. Ancak yazar bu görüşe pek itibar etmez, ona göre gazetecinin belirttiği gelişmelerin Türkler ile birlikte var olabileceği ve uygulanabileceği kanısındadır. Bunun olabilmesi için ne kadar eski de olsa sadece bir koşul öne sürmektedir. O da birbirinden temelde ve etkide çok farklı iki toplum olan Müslüman ve Hıristiyan toplumların, birlikte yaşayabilmelerinin tek yolunun, bunları birleştirmekten geçmeyeceği, aksine bunları ayırmaktan geçmekte olacağı düşüncesine yer vermektedir (Une Réforme Praticable En Turquie, 1853, 4).

Ona göre Hıristiyanların varlık sebebinin koşulsuz kabul edilerek, devletin yasal teminatı altına alınmasının Hıristiyanların birlikte yaşama anlayışını perçinleyebileceği inancındadır. İnkâr edilmediği sürece o dönem için güncelliğini koruyan bir koşul olabileceği düşüncesindedir. Bunun uygulamada hem Müslüman hem Hıristiyan toplumlarda mümkün olabileceğini düşünmektedir. Türkiye'nin içinde bulunduğu demografik ve etnik sorunların çözümünü de burada aramaktadır. Mevcut durumun da bu uygulamayı daha gerekli ve acil kıldığını eklemektedir (Une Réforme Praticable En Turquie, 1853, 5). Ona göre basit bir sağduyu ile her iki tarafın da ırk, dil, din ve örf farkının uyumsuzluk oluşturduğunu görmeye yetmektedir, her iki tarafı birleştirmeye çalışmak baştan kaybetmek demektir. Onlara ayrıcalıklı bir konum bağışlayarak reayaları egemenlik altında almaya çalışmanın tek çözüm olduğu fikrindedir (Une Réforme Praticable En Turquie, 1853, 12).

Bu bağlamda Osmanlı devlet anlayışının insanı temele alan idarî yaklaşımı öncelediği sonucuna ulaşabiliriz. Mülkiyet hakkı gibi temel insan hakları da çağdaşlarına göre Osmanlı'da daha ileri olduğunu yazar görmezlikten gelmektedir. Yazarın "Müslümanların siyasî ve dinî üstünlüğü göz önünde bulundurulduğunda Kadı'nın önyargılı adaleti her fırsatta Hristiyanları haksız çıkarmaya çalıştığı da bir gerçek." (Une Réforme Praticable En Turquie, 1853, 14) ifadesine yer vermesi oldukça şaşırtıcıdır.

2. Adaletle Muameleyi Yaşamışken Adaleti Eleştirmek Ne Kadar Adil

Osmanlı Devleti, adalet ve müsavata dayalı bir idare tesis etmiş, bu yönetim sistemi ve felsefesi sayesinde, çok farklı unsurların bir aradığı sağlanmıştır. Yazar 400 yıldır uygulanan bu sistemden övgüyle söz etmektedir. Bu sisteme göre yeni bir düzenleme yapılmasını, devlet ve toplumların geleceği açısından önemli görmektedir. Ancak devletin yönetsel anlayışına yapılan tenkidi yaklaşımların, devletin egemenlik haklarını ihlal maksadı taşıdığı anlaşılmaktadır. Örneğin yazar, askerî gücü, merkezî yönetimi, ülkenin genel idaresini ve yüksek yargının Türklerin elinde olmasını eleştirmektedir. Osmanlı Devleti hâkim bir devlet olarak elbette bu gücü elinde bulunduracaktır. Egemenliği altına aldığı toplumlarla egemenliğini paylaşmak devletin mukadderiyatı için söz konusu olabilir mi? Aynı durum Yunanlarda olsa idi, acaba Türklere geniş bir özgürlük verebilirler miydi? Yazar 1821 Yunan isyanında Mora'da ve diğer Yunan coğrafyasında yerleşik Türklere karşı uygulanan insanlık dışı hareketleri ya okumamış, ya da duymamış, Türklerin insanî ve İslamî duyarlılıkla egemenliği altında yaşayan milletlere her türlü dinî ve yaşam hakkına dair güvenceyi sağladığı sarıhken, bunlar verilmemiş, uygulanmamış gibi değerlendirmektedir. Bu durum ancak Türk'e ve onun devletine karşı hasım olmakla izah edilebilir (Une Réforme Praticable En Turquie, 1853, 13).

Kadı'nın önyargılı adaletiyle ilgili hiçbir gayrimüslim zümre sorunla karşı karşıya kalmadığı gibi Osmanlı adaletinden birçok Avrupalı yazar ve düşünür sitayişle bahsetmektedir. Yazarın bu tür gerçeklikle bağdaşmayan yorumlarını, Avrupalı devletler üzerinde tesir uyandırmak maksadını haiz kaleme aldığı söylenebilir (Une Réforme Praticable En Turquie, 1853, 14).

Eserde ele alınan konular, eleştiriler ve temennilere bakılacak olursa, yazarın Osmanlı toplumsal ve idarî yapısına yabancı olmadığı anlaşılmaktadır. Osmanlı Devleti'ndeki Hıristiyanlara dair talep ve temennilerin ele alınması ve Osmanlı Hıristiyanlarının durumu ile ilgili eleştirisi, birtakım soru işaretleri uyandırmaktadır. Osmanlı Devleti'ndeki gayrimüslimlerin durumuna yer verilen eserde, Hıristiyanların geleceği ile ilişkilendirilen sorunların acil çözülmesi gereken sorunlar olduğu ileri sürülmektedir. Yazar, Hıristiyanların sorununun, salt maddi olanaklarla ortadan kaldırılacağına olan inancı, eleştirmektedir. Ona göre, demiryolları, bankalar, kredi kuruluşları vs. gibi maddi gelişmeler sağlayarak, problemlerin iyileştirileceği iddiasında bulunulması, Hıristiyanları yanılığa düşürecektir. Asıl sorunun kaynağının Hıristiyanların Osmanlı Devleti'ndeki konumları ve bunların yasal zemine oturtulup oturtulmadığında aramak gerektiğidir (Une Réforme Praticable En Turquie, 1853, 3).

Milyonlarca Hristiyan'ın Müslümanların rızasına boyun eğmesinin, medenî ve Hıristiyan bir Avrupa nezdinde anormal bir durum oluşturduğunu iddia etmektedir. Bu durumu, yaşanan zorlukların en önemli sebebi olarak görmektedir. Yazar, burada daha fazla ayrıcalık talebini dile getirmektedir. Aslında Tanzimat'la verilen haklar ve bunların uygulanması ve sonrasındaki gelişmeler, gayrimüslimlerin iktisadî, dinî ve sosyal alanda önemli kazanımlar elde etmesini sağlamıştır. Yukarıda kısaca değerlendirme ve tespiti yapılan Tanzimat'la Osmanlı tebaasına bahşedilen "müsavi" kavramının oldukça erken denebilecek bir dönemde yazılı olarak ilanı üzerinde durmadığı görülmektedir (Une Réforme Praticable En Turquie, 1853, 3-4).

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerin iktisadî ve ekonomik hayatının Müslümanlara nazaran oldukça yüksek olmasına rağmen, yazar bunları görmezlikten gelerek Avrupa devletlerine şikâyet edercesine, Osmanlı Hıristiyanlarının genel durumuna dair olumsuz beyanlara yer verdiği görülmektedir.

Bunun arkasında, Osmanlı tebaası Hristiyanları uluslararası siyasetin konusu haline getirme çaba ve düşüncesinin yattığı söylenebilir. Aynı zamanda yazar, Tanzimat'la birlikte yeni idarî tarzla unsurların genel durumlarında bir iyileşme olacağına temkinli yaklaşmaktadır. O, "Osmanlı Hristiyanlarının durumunun iyileştirilmesi nasıl ve hangi yolla sağlanacak?" sorusunu sormakta ve devamında "Bu soruya şimdiye kadar hep nafile bir cevap arayışında bulunduk" değerlendirmesinde bulunmaktadır (Une Réforme Praticable En Turquie, 1853, 4).

3. Unsurların Birlikteliği ve Reformlara Dair Görüşler

Yazar, Osmanlı Devleti'nin kaybettiği savaşların ardından imzaladığı antlaşmaların, ülkeyi ekonomik, idarî, askerî sorunlarla yüzleştirdiğini, bunların yaşattığı olumsuz durumlara düzensiz iç yönetimin de eklenmesiyle iki yüz yıl sürecek ve ülkeyi uçurumun kenarına itecek talihsiz bir döneme girildiğinden bahsetmektedir. Yenilik hareketleri içinde III. Selim ve II. Mahmut'un özel bir yeri olduğunu ifade ederek, değer atfetmektedir. Yenileşmenin gerekliliğine vurgu yapmaktadır (Une Réforme Praticable En Turquie, 1853, 15-16). II. Mahmut'un III. Selim'in yenilik projesini yeniden ele alarak, reformlar dönemini başlattığını ifade etmektedir. III. Selim ve II. Mahmut gibi iki büyük Sultan'ın reformlara kendilerini adanmasıyla beklenmedik çözüm yollarının bulunduğunu belirten yazar, yüzyılın başında yenileşmeyi yapacak ruha ve bilgiye sahip olarak belirttiği III. Selim'in yeniliğe dair ilk adımı attığını, ancak bunu gerçekleştirecek güce sahip olmadığından iyi niyetinin kurbanı olduğu yorumunu yapmaktadır (Une Réforme Praticable En Turquie, 1853, 16-17).

II. Mahmut'un reform girişimlerinin çok kısa bir zamanda siyasî bir ihtilale dönüştüğünü, bunun İmparatorluğun tamamının değişimine yol açtığını ifade etmektedir. Özellikle Yeniçeri Ocağının kaldırılmasını bu bağlamda anlamlı görmektedir. Çalkantılı bir milis topluluğu olarak gördüğü Yeniçeri Ocağını kaldırmakla İmparatorluğun askerî yapısına ölümcül bir darbe indirdiğini ve artık çirkin bir hal almış olan bu mirasa son vererek, geçmişte kalmış kurumlara gözdağı verdiğini ve çok daha köklü değişimlerin geleceğinden haberdar ettiğini belirtmektedir (Une Réforme Praticable En Turquie, 1853, 16). Yazar her ne kadar reformlardan övgüyle bahsetse de bu reformların gayrimüslimlerin geleceğine nasıl etki edeceğini tartışmaktadır. Bu yüzden "Mahmut'un yaptığı reformların Müslüman toplumu kendi içinde nasıl etkilediğini incelemeyeceğiz" diyerek düşüncesini ortaya koymaktadır. "Asıl bizi ilgilendiren Mahmut'un siyasî ihtilali sonucu Hristiyan ve Müslüman toplumların durumlarında karşılıklı olarak meydana gelen değişiklikler ve Avrupa düşüncesinin müdahalesidir" demektir. II. Mahmut'un yaptığı ilk uygulamanın bütün güçleri kontrolü altında birleştirmeyi hedeflediğini belirtmektedir. II. Mahmut'un merkezileşme siyasetini kabul etmeyen yazar, bunu anlamsız bulmaktadır. "Egemenliği altındaki farklı milletten insanları da aynı oluşum altında birleştirmenin yollarını" (Une Réforme Praticable En Turquie, 1853, 17) aradığını söylemektedir.

II. Mahmut güçlü bir merkezîyetçilik kurmak istemiştir (Zürcher, 2003, 64). Bu düşünce devletin güçlendirilmesi açısından da takip edilmesi gereken önemli bir yöntemdi. Yazar, II. Mahmut'un güçlü bir merkezîyetçilik kurduktan sonra, egemenliği altındaki farklı milletten insanları da aynı oluşum altında birleştirmenin yollarını aradığını belirtmektedir. Yalnız şu gerçeği tespit ve tayin ettiği de görülmektedir. "Sultan imparatorluğunun içerisindeki Hristiyanlar ve Müslümanlara dair konuları ilk kez açmıştır ve egemenliği altındaki herkese eşit hak ve eşit adalet sözü vermiştir." (Une Réforme Praticable En Turquie, 1853, 7).

Yazara göre Osmanlı Devleti'nin amacının tek bir halk oluşturabilmektir. Ayrıca yüzyıllarca iki toplumun karşılıklı münasebet içinde olmalarına rağmen, birlik olmak yerine herkesin kendi menfaati ve hesabı için yaşadığını ve mücadele ettiğini belirtmektedir (Une Réforme Praticable En Turquie, 1853, 17). O birbirinden kaçan unsurları birleştirmenin mümkün olamayacağı iddiasındadır. Ayrıca bu farklı yapıların yüzyıllardır ilişki içinde olmalarına karşın, kendi menfaatleri için çalıştığını ve yaşadığını, birleştirme düşüncesinin bu bağlamda mümkün olamayacağını savunmakta ve iddia etmektedir (Une Réforme Praticable En Turquie, 1853, 18). Esasında devlet bu projeyi unsurları bir arada tutabilmenin aracı olarak uygulama safhasına geçmişti. Bu projeyi Üç Tarz-ı siyaset bağlamında değerlendiren Akçura, 19. Yüzyılın başlarında ve ortalarında bu siyasetin itibar kazanmasının, "kabil-i tatbik zan olunmasının" tabii olduğunu ancak, 20. Yüzyılda bunun devlet politikası olarak devam ettirilmesinin beyhude bir iş olacağı kanaatini taşımaktadır. Yazarın 19. Yüzyılın ortalarında iken yazdığı eserde tenkit ettiği Osmanlılık düşüncesine, Akçura sahip çıkmamakla birlikte, zamanının icabına uygun düştüğüne hükmetmektedir (Akçura, 2016, 16). Ancak Akçura'nun bu hususa dair genel kanaati şu şekildedir. "Millet-i Osmâniyye vücûda getirmek ârzûsu pek âli bir gâye-i hayâliye, pek yüksek bir ümîde doğru te'âlî itmiyordu" (Akçura, 2016, 15).

Yazar, II. Mahmut'un köklü reformlarıyla oluşturmak istediği birleşme fikrine Avrupa'nın da taraftar olduğunu belirten yazar, bunun ölümcül bir hata, yüzeysel ve yanlış bir fikir olduğunu ileri sürmektedir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin yaşadığı sorunların birçoğunun da bizzat bu fikirden kaynaklandığı düşüncesindedir. Ona göre en önemli reform, halk birliğinin kaçınılmaz bir gereksinim olduğudur (Une Réforme Praticable En Turquie, 1853, 18). Yazar Avrupa'nın Osmanlı Devleti'nde yaşanan krizlerin temel sebebinin din olgusu olduğuna dair düşünceleri de yeterli görmemekte ve bu durumu şu şekilde değerlendirmektedir. "Bu kadar farklı iki toplumu yüzyıllardır bir arada yaşamasını sağlayan mevcut oluşumu daha ciddi ve titizlikle incelemeyen hemen kınamak doğru değildir" (Une Réforme Praticable En Turquie, 1853, 18).

4. Kaynaştırma mı? Siyasî Eşitlik mi?

Osmanlı Devleti'nin kuruluş felsefesinde, egemenliği altına aldığı toplumlara adaletle muamele etmesi yer almaktadır. Bunu Avrupalı tarihçiler, övgüyle ele almaktadırlar. Devletin inhitat dönemine girdiği evrede, adaletle hükmetme yönetsel anlayışına ek olarak, müsavat prensibini getirmesi, bir Osmanlı milleti oluşturma siyasasını doğurmuştur. Yazar, Osmanlılık prensibine olan bakışı, algısı ve anlayışının söz konusu eşitlik ve adil prensiplere bağlı bir yönetim tarzıyla, farklılık göstermektedir. Zira yazar bunu şu soruyla somutlaştırmaktadır. "Acaba, dinin, dilin, adetlerin, neredeyse her şeyin ebediyen engel teşkil ettiği iki toplum olan Yunanlı ve Türkleri, Hristiyanları ve Müslümanları birleştirmeyi, birbirleriyle karıştırılabilmeyi ümit etmek doğru bir fikir midir?" O, Kuran'ı ve İncil'i barıştırmının mümkün olamayacağını, dört asırdır ilk günkü şekliyle yaşayan iki toplumu tek bir ulus haline getirmenin imkânı olmadığını ileri sürmektedir. Ona göre birleştirme fikrinin sadece kâğıt üzerinde kaldığını, uygulamaya bunun yansıtılmadığını iddia etmektedir. Ona göre "bu sistemin başarılı olabilmesinin tek şartı farklı milletlerin yaşama ilkelerini de oluşturan birbirlerinden ayırt edilmelerini sağlayan özelliklerinden ödün vermeleridir." (Une Réforme Praticable En Turquie, 1853, 19).

II. Mahmut, bir Osmanlı milleti vücuda getirme düşüncesine ve bunun gereğine inanmış, önem vermiştir (Kuran, 1994, s. 61-62), ancak yazar, bu sistemi, devletin geleceği için umut verici bulmamakta, tenkit etmekte ve karşı çıkmaktadır. "Bu kuramlar birer saçmalaktır, sadece ütopyacı yaklaşımlardır, hayalden ibaret ve kamu nazarında özgürlük verme yönündeki fikirleri birleştirme düşüncesinin yerini almıştır." Yazarın Osmanlılık sistemine karşı çıkmakla birlikte, aşağıda sunduğu istekler dikkat çekicidir. "Reyalarınıza özgürlük verin onları azat edin, siyasî ve kanun eşitliği ilan edin, kiliselerde sadece Hristiyan camilerde sadece Müslüman ve sinagoglarda sadece Yahudilerin olmasını sağlayın, bunlardır ısrarla Türk hükümetine anlatmak istediğimiz."

Tanzimat Fermanı'nda yer alan hukuka, adaletle, kişi haklarına yönelik maddelere yer verilmesi Sultan Mahmut'un ilan ve tasavvur ettiği prensiple uygun ve hatta daha ileri olacağı mesajıyla yüklü olduğu görülmektedir. Fermanında özel önem verilen eşitlik ve adalet prensibi, hukukî bir özelliğe kavuşturulmuştur. İdareye yeni şekil vermek düşüncesi de Fermanın ihtiva ettiği hususlar arasındadır (Ortaylı, 1986, 69). Devletin içinde bulunduğu genel sorunların, Fermanında yer alan öneriler doğrultusunda yeniden çözümlenmesinin gerekliliği vurgulanmıştır (Tanör, 1998, 73; Gözler, 2006, 14-15).

Tanzimat'a hâkim düşünce, bütün tebaanın eşitliğini sağlamak ve "bütün Osmanlı tebaasının devlete ve Padişaha sadakat bağlarının oluşması ve ortak toprağa dayalı bir yurtseverliğin" (Somel, 2001, 102) oluşturulmasıdır. Bütün Osmanlıların çok uluslu kardeşliğini temin etmek amaçlanmış, "siyasal fırsat yapısında önemli bir değişme ve açılma" ya gidilmiştir. Bu bağlamda bir zihniyet değişikliği meydana gelmiş, kendi başına bir toplumsal ve siyasal değer olarak bireyin doğumunu" gerçekleştirmiştir (Tanör, 1998, 90). Yukarıda Tanzimat'ın unsurlara verdiği ayrıcalık, ihsan ve lütfü görmezden gelen yazar, "görünüşte aldatıcı olabilen azat etme düşüncesinin ise doğası ve temeli gereği hiçbir şeyi çözmeyeceği ve hiç kimseyi birleştirmeyeceği konusunda kuşku içerisinde olmak istemiyor gibiyiz. Ama şu konuda yanılmamak gerekir ki özgürlük vermek birleştirmeyi kendi içinde barındırır." (Une Réforme Praticable En Turquie, 1853, 19) diyerek, düşüncesini ortaya koymaktadır.

Osmanlı Devleti uyguladığı ve temele aldığı adalet mekanizması sayesinde, tebaa arasında uyum ve düzenin tesisini sağlamakla, istikrarlı bir vaziyet arz etmiştir. Buna rağmen yazar, Osmanlı Devleti'ndeki farklı milletler arasında ırk ve din düşmanlığının var olduğunu belirtmektedir. Yunanlılar, Slavlar, Ermeniler, Yahudilerin birbirlerine düşmanca davrandıklarını ileri sürmektedir. Yazar, unsurlara özgürlük vermekle eşitsizliğin kalkacağını beyan etse de, düşmanlık hissini ancak birleşme sağlanırsa ortadan kaldırılabileceğini, yok edilebileceğini ifade etmektedir. Devamla "sadece bundan sonra özgürlük vermek

Hristiyanlar ve Müslümanlar arasında bir çekişmeye meydan vermeden gerçekleştirilebilir.” (Une Réforme Praticable En Turquie, 1853, 20-21) demektir.

Yazarın Osmanlı Devleti’ne tavsiye niteliğini haiz eserinde, unsurlara verilecek özgürlükle ilgili olarak şu tespiti yapmaktadır. “Samimi ve geniş anlamda bir çözüm şeklini savunuyoruz ve temeli de şu şekilde olmalıdır: Her topluma, sahip olduğu becerilere göre ve her beceriye üretebileceğini dikkate alarak özgürlük verilmelidir. Zira genellikle sahip olunan fikir bu yönde değil. ...Gülhane Hatt-ı Hümayun’dan önce Mahmut’un ıslahatları yapılmadan söylenenlerdir. Bu hesaba göre özgürlük vermek sadece üç dört bireyi öne çıkarıp insanların gözünü boyamaya yaramıştır. Maalesef bu gibi bir politikanın zararları ve bunun Türkiye üzerindeki olumsuz etkileri aksi söylenemeyecek kadar çok belirgin. Geriye bir tek, özgürlük verme konusunda Doğu’nun en yetkin insanının sözünü paylaşmayı gerek görüyor ve düşünceleri konu hakkında da fazla fikir söylememizi lüzumsuz kılıyor.” (Une Réforme Praticable En Turquie, 1853, 21) şeklindeki yorum ve düşüncesi ile verilen ve verilecek geniş hakların çok işe yaramayacağını ileri sürmektedir.

Yazar, Müslüman olmayan reayanın toplumsal ve siyasal olarak alt sınıf oldukları görüşünü ortaya koyarak, “onların mevcut hallerini yumuşatmayı ve iyileştirmeyi sağlayacak her şeyi istemek doğaldır.” (Une Réforme Praticable En Turquie, 1853, 22) ifadesiyle Islahat Fermanına gönderme yaptığı düşünülebilir. Yazara göre Osmanlı Devleti’nin istikrarı ve ihtiyacı olan şeyin unsurların birleştirilmesiyle sağlanamayacağını, bunun hayal olduğunu belirtmektedir. O halkların birliğinden yanadır. Yani birleşme değil birlik olabilir... Ona göre bu birlikteliğin samimi ve dürüst bir birlikteliktir. Bunun yanı sıra şu öneride de bulunmaktan geri durmaz. “Hristiyan bireylerin dininin ve milliyetinin korunması”nın sağlanması... O, reyaların ulusal bilinç ve gelişimini teşvik etmenin, devletin egemenliğine herhangi bir tehdit oluşturmayacağını iddia etmektedir. Bunu tercih edilecek en iyi siyasî karar olarak değerlendirmektedir (Une Réforme Praticable En Turquie, 1853, 23).

Yazara göre “kötü niyet hissi uyandıran sahte önlemlerden uzak durarak devlet içerisinde yaşayan Hristiyan toplulukları onların milliyetini onların dinlerini cömertçe ve özgürce korumaya yönelik cesur kararlar almaktır.” (Une Réforme Praticable En Turquie, 1853, 25). Bunu uygulamakla Hristiyanların Osmanlı Devleti’ne bağlı kalacaklarını savunmaktadır. Hristiyan toplumların ise dış destek ve yardım olmaksızın kendi başlarına bağımsızlık elde edebilmelerinin mümkün olmadığı tespitini de yapmaktadır. “Türkiye’deki Hristiyan toplulukların bugün başkasının yardımı olmadan kendi olanaklarıyla ve kendi gücüyle Osmanlı hâkimiyetinden çıkabilme ve bağımsız olma çabasının imkânsız oluşudur.” (Une Réforme Praticable En Turquie, 1853, 24).

Yazar, Osmanlı hükümetinin Hristiyan tebaanın dinî ve milliyetini muhafaza siyaseti gütmesi ve uygulamasının oldukça önemli olduğunu, bununla özellikle onların devlete sadakatini sağlanabileceği öngörüsünde bulunmaktadır. Böylece Hristiyan toplumların yakınlığının kazanılacağını, sempati ile karşılanacağını savunmaktadır. Bunun olabilecek tehlikeleri de bertaraf edebileceğini ileri sürmektedir. Ona göre “bu toplulukların en değerli şeyleri milliyetleri ve dinleri” dir. Onların bu duygu ve hislerine zarar verilmemesinin devletin faydasına olduğunu belirtmektedir. O, Osmanlı hükümetinin bu hususta sağlam bir güvence verebilecek tek merci olduğunu ifade etmektedir (Une Réforme Praticable En Turquie, 1853, 26).

Yazar, aslında Osmanlı Devleti’nden talep ettiği “din ve milliyetlerin muhafazası” prensibini Osmanlı Devleti’nin 400 yıldır uyguladığı ve reyaların gelişmesinde katkı sağladığını itiraf etmektedir. Din ve milliyetlerin muhafazası için beklentisini ise şu şekilde ifade etmektedir: “Bugün, aynı yöntem kabul edilse neden aynı etkileri sağlamasın? Bu durumda ilk yapılması gereken ilçe idarelerine geri dönmek, onları güçlendirmek, belediyeleri tasfiye etmek, daha sonra ise patrikliğe verilecek imtiyazları kesin bir tavırla yerine getirmek, onlara daha önemli yenilikler ve iyileştirmeler sağlamak gerekir. Eğer gerekirse de kurumlarının yargı yetkisini yaymalı ve yüksek siyasî bir seviyeye getirmeli. ... Türkiye’de tam anlamıyla ayrı ve farklı olmalarına rağmen aynı çizgide yürütmekte ısrar ettiğimiz iki toplum vardır, Müslümanlar ve Hristiyanlar...” (Une Réforme Praticable En Turquie, 1853, 26).

Yazar, Tanzimat’ın siyasal aracı olarak görülen Osmanlılık sistemiyle unsurların kaynaştırılması ya da kaynaşması prensibine karşı çıkmaktadır. O, unsurların kaynaştırılmasının yerine unsurları ayrı ayrı kabul etmenin lüzumunu savunmaktadır. “Fakat bunların aynı çizgide yürümelerine ısrar etmek, gidişat anlamında birileri için yavaş gelirken diğerleri için çok hızlı gelmesin? İkinci olarak bu şekilde bu iki toplumu sürekli karşılıklı bir rekabet ve bir mücadele içerisinde tutmak değil midir? Mevcut durumun zorlukları çoğunlukla işte bu sebepten süregelmektedir ve her bir topluluğa temelde var oldukları normal şartlar sağlanmazsa hiçbir iyileşme mümkün olmamaktadır. ...Bir devletin var olmayı sürdürebilmesi ve gelişebilmesi için kendisini oluşturan tüm elemanlarının onu desteklemesini sağlamaktır ve bunun için hepsinin aynı çıkarlara sahip olması da zorunlu değildir. Herhangi bir şekilde fayda sağlamaları yeterlidir,

Hristiyanların dinleri ve milliyetleri için emin güvenceler bulabilecekleri ve bundan etkilenecek Müslümanların en az müteessir olacağı bir yönetim biçimi şu an mevcut tüm gereksinimleri karşılayacaktır, bundan kati suretle eminiz.” (Une Réforme Praticable En Turquie, 1853, 28). Yazar, “dinin, dilin, adetlerin, neredeyse her şeyin ebediyen engel teşkil ettiği iki toplum olan Yunanlı ve Türkleri, Hristiyanları ve Müslümanları birleştirmeyi, birbirleriyle karıştırılmayı ümit etmek doğru bir fikir midir?” (Une Réforme Praticable En Turquie, 1853, s. 19) diye sormaktadır.

5. Islahat Fermanı ve Eserin Mukayesesi

II. Mahmut'a kadar kesintisiz devam eden Osmanlı klasik devlet anlayışının, Tanzimat ve Islahat fermanlarıyla önemli ölçüde değişime uğradığı söylenebilir. Klasik dönemde, devlet, İslam hukuk kaidelerini temele alarak, milletleri müslim ve gayrimüslim olarak tavsif etmiştir. “Osmanlı'daki milletler Osmanlı siyasi-idari yapısının bir parçası olarak örgütlenmişlerdir” (Eryılmaz, 1990, 18). Bu durum, Osmanlı millet sistemini intaç kılmış ve unsurlar bu sisteme göre kendilerini dizayn ederek, hukuk ve yönetsel düzen içerisinde kendilerine yer bularak, tanımlanmışlardır; bu bağlamda sistem toplumların din bazında örgütlenmelerini gerekli, zorunlu kılmıştır. Toplulukların dini merkeze alarak örgütlenmesine ise millet sistemi denmiş, bu kaideye göre unsurlar yönetilmişlerdir (Eryılmaz, 1992, 13).

Hususiyetle Islahat Fermanında gayrimüslimlere yönelik hazırlanan metnin kabulü (Tunaya, 2004, 34) ile Osmanlı millet sistemi açısından yeni bir merhalenin başladığı ilan edilmiştir. Burada sadece Hristiyan tebaanın hak ve hukukuna dair ayrıcalıklara ve prensiplere yer verilmiştir. Söz konusu Fermanın hazırlanmasına Ferman öncesinde yazılmış bazı eserlerin etkisinin olduğu, muhtevasına bakarak söylenebilir. Une Réforme Praticable En Turquie isimli eserin bu bağlamda değerlendirilmesiyle, Osmanlı-Türk yenileşmesine katkı sunacağı düşüncesindeyiz.

Yazar gayrimüslimler için öne sürdüğü iyileştirme için şu soruyu sormaktadır. “Bu iyileştirme nasıl elde edilecek ve hangi yolla?” “Bu soruya şimdiye kadar hep nafile bir cevap arayışında bulunduk” demekle bunun sadece bir kişinin kanaat, görüş ve düşüncesi olmadığı izlenimini uyandırmaktadır. “Bize gelince, biz bu soruna kesin bir çözüm bulduğumuz konusunda ısrar etmiyoruz. Biz sadece düşünce anlamında fikirleri kamuoyu kanaatine sunma özgürlüğünü kullanıyoruz.” Yazar önerisini şu şekilde belirtmektedir. “Türkiye, bünyesinde barındırdığı farklı elemanların birlikteliğinin sadece ütöpik bir düşünceden ibaret olduğunu göstermek isteriz; kendisi için gerçek siyasetin bu elemanları birleştirmek, kaynaştırmaktan ibaret olamayacağını, aksine bunların ayrılması, birbirinden soyutlanması gerektiğini, bu amaca ulaşmak ve bugünün gereksinimlerine karşılık verebilmek için Türkiye'nin sahip olduğu kurumlara zamanın gerekli gördüğü gelişmeleri vermeyi istemesi yeterlidir.” (Une Réforme Praticable En Turquie, 1853, 4).

Fermanda yer alan meseleler, Kırım Savaşı sonrasında Avrupalı devletlerin elçilerinin bir anda ortaya koydukları bir husus değildir. Üstelik Avrupa devletlerinin elçilerinin üzerinde ittifak yaparcasına Osmanlı hükümetine müracaatlarına bakılırsa, Fermanın önceden hazırlanmış bir proje olduğu öngörülebilir. Kırım Savaşında İngilizlerin ve Fransızların yardımları ile savaş sonrası Hristiyan tebaaya verilen geniş hak ve güvenceler, menfaate dayalı münasebetler şeklinde değerlendirilebilir. Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü savunmayı, Rus tehdidinden korumak görüntüsü altında değerlendirmek mümkün değil, söz konusu devletlerin menfaatleri doğrultusunda bu siyaseti tasavvur ettikleri daha isabetli görülmektedir. Osmanlı Devleti'nin yanında yer almakla daha fazla çıkar elde etmelerini sağlayacağı da aşikardır. İngiltere, Kırım Savaşı'na Avrupa'daki güç dengesinin korunması için girmiştir. Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün muhafazası İngiltere'nin dış politikasının esasını oluşturmuştur. İngiltere ve Fransa, Rusya'nın Avrupa kıtasının dışında tutulması politikası gütmüşlerdir. Osmanlı Devleti de Rus tehlikesi ve tehdidine karşı İngiltere'nin desteğine ihtiyacı vardı (Sander, 1987, 146-147; Armaoğlu, 1983, 44-45).

Kırım Savaşı sonrası, barış görüşmeleri sürerken, Avrupa devletleri Osmanlı gayrimüslimlerine dair bazı istekleri ihtiva eden bir raporla öneri ve tavsiyeyi aşan taleplerde bulunmuşlardır. Bu talepler Islahat Fermanının ortaya çıkmasına yol açmıştır. Eserde “Avrupa'da bu imparatorluğun varlığının genel dengeler için vazgeçilmez olduğunu düşünenlerin yapması gereken reayaların¹ durumlarını iyileştirmektir.” (Une Réforme Praticable En Turquie, 1853, 4) cümlesiyle, hem Avrupa devletlerine hem de Osmanlı yöneticilerine öneride bulunmaktadır. Aslında bununla daha ziyade Avrupa devletlerinin dikkatini çekmek istediği

¹ Yazar burada reayaların ifadesinden kast ettiği Hristiyanlardır. Zira başlangıçta Osmanlı devlet hukukunda bütün toplumlara reaya denilirken (İnalçık, 1990, 31), 19. Yüzyılın değişen ve gelişen siyasal ve toplumsal şartları gereğince sadece Hristiyanlara reaya denilmeye başlanmıştır (Ünal, 2012, 277).

söylenbilir. “Avrupa’da bu imparatorluğun varlığının genel dengeler için vazgeçilmez olduğunu düşünenlerin yapması gereken” ifadesi bu durumu ortaya koymaktadır. Avrupa - Osmanlı Devleti siyasal münasebetleri açısından bunun gerekli ve değerli olduğunu böyle bir talebin karşılanmasının önemli siyasal sonuçları olacağını vurgulamaktadır. Islahat Fermanıyla Osmanlı Devleti’ne Avrupa uyumunun kapılarını açabileceği öngörülmekteydi (Erdem, 2010, 332).

Yazar, 400 yıldır uygulanagelen sistemin yeniden tatbik edilmesinin elzem olduğunu belirtiyor. Söz konusu sistem olan millet sistemine yeniden dönülmesini tavsiye ediyor, etmekle kalmıyor, bunun zorunlu, gerekli ve elzem olduğunu savunuyor (Une Réforme Praticable En Turquie, 1853, 13). Zira onun Osmanlılıkla meydana getirilecek bir millet sistemi yerine, “inanç farklılıklarına göre dizayn edilmiş, sosyo-kültürel ve dini planda çoğulculuğu” önceleyen millet sisteminin yeniden yürürlüğe girmesi taraftarıdır. Zira bu sistemde “toplumun çeşitli dinî ve kültürel kesimleri bir araya gelir, fakat kendileri olmaktan çıkmazlar, her grup kendi dinini, dilini, fikirlerini ve yaşama biçimini muhafaza ederdi” (Kurtaran, 2011, 60).

Osmanlı Devleti’nde 1856 Islahat Fermanına kadar Hıristiyanların devletin idarî, askerî ve adlî kurumlarında memur olarak görev almaları söz konusu değildi. Bu durum yazar tarafından ele alınmakta ve eleştirilmektedir. Ona göre Osmanlı Hıristiyanlarının tabi olduğu sınıfı “Bağımlılar” olarak nitelemektedir. Sosyal düzene göre, “Bağımlılar” hiçbir şekilde, Müslümanların içine karışamazlardı. O, Müslümanların Hıristiyanlara göre dinî ve siyasî üstünlüğe sahip olduğunu belirtmektedir. İdarî, askerî ve özellikle adlî düzen içerisinde olmak üzere hiçbir kurumda görev alamadıklarını eleştirmektedir (Une Réforme Praticable En Turquie, 1853, 6). Gayrimüslimlerinde bu hususta eşit haklara sahip olmalarının gereğine değinmektedir. Bu durum Islahat Fermanına da yansımış, din ayrımı gözetmeksizin bütün Osmanlı tebaası devlette görev alabilecekti. Böylece gayrimüslimlere de devlet kapısı açılmış oluyordu (Gözler, 2000, 20). Osmanlı Devleti’nde esasında bütün gayrimüslimleri kapsamıyorsa da klasik dönem Osmanlı bürokrasisinde sayıca az da olsa gayrimüslimlerin devlet hizmetine alındıkları gözlenmektedir (Kılıç, 2012, 131).

Yazarın talep ettiği hususlar arasında eğitim öğretimde fırsat eşitliğinin sağlanmasına da yer verilmekteydi. Bütün tebaanın aynı okullarda eğitim görmesine dair adımların atılmasının önemine değinmektedir. Fermanla bu talebin karşılandığı görülmektedir (Somel, 2012, 700). Bu maddeyle gayrimüslimlerin Osmanlı Devleti’nin açmış olduğu mülkî ve askerî okullarda eğitim görmelerinin yolu açılmıştır (Somel, aynı yer). Osmanlı Devleti’nde Divan-ı Hümayun tercümanlıklarında Osmanlı tebaası Rumlar kullanılmışlardır. Islahat Fermanıyla Rumlar müstesna olmak suretiyle bütün gayrimüslimlerin askerî ve mülkî birimlerde görevlendirilmelerinin önü açılmıştır (Güneş, 2017, 20). Ayrıca yazarın askerî ve mülkî okullara öğrenci kabul edilmesine yönelik talepleri de dikkat çekicidir. Fermanla gayrimüslimlerinde devletin askerî ve mülkî okullarına kabul edilmesinin yolu açılmış oluyordu (Gözler, 2000, 21). Esasında III. Selim’le birlikte uygulamada memur olabilmek için Müslüman olma zorunluluğu kaldırılmıştı. Fermanla bu hukukî bir nitelik kazanmış oluyordu (Gümüş, 2008, 223-224).

Eserde, dinî vecibelerini yerine getirebilmeleri için yeni ibadet mekânları yapmalarına izin verilmediğini, hatta eski ibadet mekânlarının dahi tamirinin kabul edilmediğini ifade ederek, ibadet mekanlarının tamiri ve yenilerinin yapılmasına dair taleplerde bulunmaktadır. “Dini vecibelerini yerine getirebilmeleri için kesinlikle yeni tapınak yapmalarına izin verilmiyor, hatta eskileri dahi tamir etmeleri kabul edilmiyor.” (Une Réforme Praticable En Turquie, 1853, 6). Bu hususa Islahat Fermanında yer verilerek, gayrimüslimlerin ibadet mekânları başta olmak üzere okul, hastane ve mezarlıklarının onarılmasına müsaade edilecek, yenilerinin yapılmasına olanak sağlanacaktı (Gözler, 2000, 20). Bu yapıların onarım ve yapımına dair önündeki engeller kaldırılarak, kolaylaştırılmış oluyordu. Yalnız eski mimari şekline uygun olmak kaydıyla tamirlerine müsaade edilecekti. Padişahların iznine tabi tutulacak, belli müddette denetimleri sağlanacaktı. Fermanın ilanından sonra, gayrimüslimlere ait dini yapıların sayısı giderek artmış, hatta boyutları eskilere göre daha da büyütülmüştür (Gümüş, 2008, 222). Fermanla ayrıca gayrimüslimlerin genel ve meslek okulları açabilmeleri sağlanmış olacaktı (Somel, 2012, 701).

Hukukî açıdan Müslümanın taraf olduğu bir hususta gayrimüslimin tanıklık edemediği hususuna yer verilmektedir (Une Réforme Praticable En Turquie, 1853, s. 6). “Hristiyanların şahitliği Kadı yargısı önünde kabul görsün, işte Müslümanların vicdanlarından bu devasa özveriyi rica ediyoruz.” (Une Réforme Praticable En Turquie, 1853, s. 36) diyerek bu hususun devlet idarecilerince kabul ve tasdik edilmesini istiyor. Aslında Islahat Fermanında yer alan konuları, eserde çözülmesi gereken bir sorun olarak göstermeye ve dolayısıyla Avrupa diplomasisinin ve kamuoyunun dikkatlerini buraya çekmeye çalışmakta olduğu anlaşılmaktadır. Yazarın talep ettiği düzenlemeye Fermanla yer verilerek, mahkemelerde gayrimüslim ve Müslümanların şahitliğinde eşitlik ilkesi kabul edilmiştir (Gözler, 2000, 21). Ayrıca karma mahkemelerdeki eşitlik de sağlanmış oluyordu (Yıldız, 2006, 226).

Eserde Osmanlı Devlet'indeki "ihtida" ve "irtidat" meselelerine de yer verildiği görülmektedir. Burada Türklerin Hıristiyanlığı kabul etmesinin mümkün olmayan bir durum olduğuna ve bu gücün kanunlardan alındığına yer verilmektedir. Bunun idamla cezalandırılmasını bilen Müslümanların din değiştirmeye yanaşmalarının mümkün olmadığına değinilmektedir. Yasaların Müslüman bir erkeğin Hıristiyan bir kadınla evlenmesine müsaade ettiğini ancak bunun tersinin ise mümkün olmadığı söylenmektedir. Bunun da çok rastlanan bir durum olmadığı da ifade edilmektedir (Une Réforme Praticable En Turque, 1853, 30). Bu hususa da Fermanda yer verilmiştir. Fermanda "... tebdil-i din ü mezhep etmek üzere kimse icbar olunmaması ..." (akt. Gözler, 2000, 20) ilkesinin benimsenmesiyle, din değiştirmekten dolayı kimseye idam cezasının verilmeyeceğine yer verilmiştir (Gözler, aynı yer). Böylece irtidada dair 1844 tarihinde verilmiş olan teminata vurgu yapılmış oluyordu (Yıldız, 2007, 225).

Osmanlı Devleti unsurlara dinî inançlarını rahatlıkla yaşamalarını sağlamış, bu hususa dair önemli ayrıcalıklar tanımıştır. Yazar, zaman zaman bunu itiraf etmiş olsa da Hristiyan din adamlarına, ibadethane ve ibadetlere daha fazla özgürlük tanınmasını talep etmektedir. "Patrikliğe daha önemli yenilikler ve iyileştirmeler getirmek gerekir. Eğer gerekirse de kurumlarının yargı yetkisini yaymalı ve yüksek siyasi bir seviyeye getirmeli. ..." (Une Réforme Praticable En Turque, 1853, 26). Fermanda bu hususa dair açıklık getirilerek, daha fazla imtiyazın verildiği/tanıdığı görülmektedir. Ayrıca ibadet özgürlüğünün tanındığı görülmektedir. Hiç kimsenin cinsiyeti, mezhebine göre bir birinden üstün olmadığına vurgu yapılmaktadır (Gözler, 2000, 20). Yine din ve mezheplerinden dolayı kimsenin aşağılanmaması da öngörülmüyordu (Gözler, aynı yer). Böylece gayrimüslimleri küçük düşürücü söz ve fiiller yasaklanmış oluyordu (Yıldız, 2007, 226). Aslında bu gayrimüslim din adamlarına daha evvelden verilmiş olan yetkilerin çağa uygun tarzda yeniden düzenlenip, güncel hale getirildiğini göstermektedir Bu fiillerin işlenmesi mukabilinde cezalandırmaların yapılacağı da öngörülmekteydi (Gümüş, 2008, 220, 223).

Sonuç

Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren, egemenliği altına aldığı bütün unsurları dini inançları bağlamında millet sistemine göre yönetmiştir. Bu sistemle bütün unsurların hak, adalet ve dini özgürlükler devlet tarafından güvence altına alınmıştır. Tanzimat'a kadar bu sistemi ikame ederek, yönetsel ve toplumsal hayatta karşılığı hakkıyla verildiği görülmektedir. Ancak Osmanlı Devleti'nin iktisadî, idarî ve askerî sahada, teknik ve bilimde Batı dünyasının gerisine düşmesi ile yaşadığı sorunsal önlemeyebilmek için unsurların birleştirilerek Osmanlı milleti vücuda getirilmesi tezi kabul edilerek, uygulama safhasına geçilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin 19. Yüzyılın başlarından itibaren yaşadığı sorunlar, gayrimüslimlerin taleplerinin artmasında mühim rol oynamış, bundan mülahazalarla Batı ülkeleri, Osmanlı Devleti'ne gayrimüslimlere ayrıcalık verilmesine dair isteklerini yoğunlaştırmış, bu bağlamda 1856 tarihinde Islahat Fermanı ortaya çıkmıştır. 1856 Fermanıyla, Hristiyan tebaanın, tanınan hak/tavizlerle, temel haklara ve güvenceye alındığı, bunun örneğinin Avrupa devletlerinin içinde barındırdığı unsurlarda karşılığı görülmediği söylenebilir.

Une Réforme Praticable En Turque isimli eser, Osmanlı Devleti'nin Hristiyan tebaasına bazı hakların verilmesini içeren talep niteliğini haiz bir eserdir. Eserde Osmanlılık siyaseti eleştiriliyor, bu siyasetin Osmanlı Devleti'nin geleceğine zarar veren bir uygulama olduğunu, bir an evvel bu uygulamadan vaz geçilmesinin devletin geleceği açısından oldukça hayırlı olacağını savunmaktadır. Yazarın tavsiye niteliğinde öne sürdüğü hususların, Islahat Fermanının ihtiva ettiği konularla benzerlik taşıması; eserin söz konusu Fermanın hazırlanmasına kaynaklık taşıdığı izlenimini vermektedir.

Avrupalı devletlerin elçilerinin Fermanda yer alan hususlara dair tafsilatlı bilgilere sahip olduklarına bakılırsa, bu ve buna benzer eser ve görüşlerin, onların bu hususlarda önceden bilgi sahibi olmalarına etki ettiği düşünülebilir. 1853 tarihinde basımı yapılan eserde ele alınan hususların Ferman hükümleriyle örtüşmesi, eserin bizi Fermanın hazırlanmasına kaynaklık teşkil ettiği yorum ve düşüncesine götürmektedir. Bu bağlamda eserin, Kırım Savaşının başladığı 1853 tarihinde basılmış olması, Fermanda yer alan hususların savaş öncesi ve sırasında üzerinde durulduğu, tartışıldığı, yorumlandığı ve şekillendirildiği sonucuna varılabilir.

Eserde gayrimüslimlere verilecek ve tatbik edilecek hususlara dair hem Osmanlı hem de Avrupa yönetimlerinden talep ve niyetlere dair temennilerde bulunulması eserin ıslahatın hazırlanmasında etkisi olduğunu göstermektedir. Islahat Fermanının getirdiği hükümlerin Tanzimat'ta yer alan maddeleri teyid ve tasdik etmesi dışında (Gözler, 2000, 15), genel anlamda Osmanlı Hristiyan tebaasına sunulan bir lütuf olmasına bakılırsa, söz konusu eserin Fermanın bazı maddelerine kaynaklık sunduğunu ortaya koymaktadır.

Islahat Fermanıyla yeni siyasal ve sosyal prensiplerle devlete yeni bir yön, düzen ve istikamet vereceği ilan edilmiştir. Yazar, eserinde Hristiyan unsurlara tanınacak haklarla yeni düzen içinde kendine bir yer bulacağını belirtmesi, eser ile Ferman arasındaki ilgiyi ortaya koyması açısından değerlendirilebilir

Unsurların Osmanlılık sistemiyle birleştirilerek, kaynaştırılarak bir Osmanlı milleti oluşturulması hedef ve gayesini ütopya olarak değerlendirmekte ve bunun bir çözüm olamayacağı inancındadır. Ona göre unsurların ayrılmalarının ve birbirinden soyutlanmalarının politik bir tercih olarak değerlendirilmesine vurgu yapmaktadır.

KAYNAKÇA

- Akarlı, Engin Deniz (1978). *Belgelerle Tanzimat*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- Akçura, Yusuf (2016). *Üç Tarz-ı Siyâset*. (Latin Harflerine Aktaran Mustafa Yeni Günümüz Türkçesine Uyarlayan Erol Kılınc), İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Akgül, Mehmet (1999). *Türk Modernleşmesi ve Din*. Konya: Çizgi Kitapevi.
- Aydoğdu, Nergis (2020). Tanzimat Dönemi Türk Basınında Islahat Fermanı ve Siyasi Vatandaşlık Politikaları: Eleştiri ve Tepkiler. *İtobiad*, 9 (1): 636/662.
- Bilsel, Cemil (1999). Tanzimat'ın Harici Siyaseti. *Tanzimat II*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları. (661-701).
- Bozkurt, Gülnihal (1989). *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Bülbül, Gül (1989). Islahat Fermanı'nı Hazırlayan Sebepler Ve Islahat Fermanı. *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2/2, 157-179.
- Davison, Roderic H. (1997). *Osmanlı İmparatorluğunda Reform I*. (Türkçesi: Osman Akınhay), İstanbul: Papirüs Yayınları.
- Engelhardt, Eduard (1975). *Tanzimat*. (çev. Ayla Düz), İstanbul: Milliyet Yay.
- Erdem, Gazi (2010). İlanından Yüz Elli Yıl Sonra Avrupa Birliği Müzakereleri Bağlamında Islahat Fermanı'na Yeniden Bir Bakış. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 51, 1, 327-348.
- Eren, A. Cevat (1970). *Tanzimat*. *İslam Ansiklopedisi*, 11, İstanbul: M.E.B.
- Eryılmaz, Bilal (1990). *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*. İstanbul: Risale Yayınları.
- Eryılmaz, Bilal (1992). *Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi*. İstanbul: Ağaç Yayıncılık.
- Eryılmaz, Bilal (1992). *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*. İstanbul: İşaret Yayınları.
- Gözler, Kemal (2006). *Anayasa Hukukuna Giriş*. Bursa: Ekin Kitabevi.
- Gözübüyük, A. Şeref - Kili, Suna (1985). *Türk Anayasa Metinleri: Senedi İttifak'tan Günümüze*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Gümüş, Musa (2008). Anayasal Meşrûti Yönetime Medhal: 1856 Islahat Fermanı'nın Tam Metin İncelemesi. *Bilig*, Güz, Sayı 47, 215-240.
- Güneş, Mehmet (2017). Osmanlı Devleti'nin Gayrimüslim Tebaaya Yaklaşımında Dönemsel Değişimler. *Tarih ve Gelecek Dergisi*, Aralık 2017, Cilt 3, Sayı 3.
- Hourani, Albert (1969). *The Ottoman Background of the Modern Middle East*. London: The University of Essex.
- İnalçık, Halil, (1990). Osmanlı Toplum Yapısının Evrimi. (Çev. Mehmet Özden - Fahri Unan), *Türkiye Günlüğü*. 11 (Yaz).
- Kaynar, Reşat (1985). *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kılıç, Musa (2012). Sicill-i Ahvâl Kayıtlarına Göre II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Bürokrasisinde Yahudi Memurlar. *OTAM*. 31/Bahar 2012, 129-155.
- Kuran, Ercüment (1994). *Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler*. (der. Mümtazer Türköne), Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Kuran, Ercüment (1997). *Türk Çağdaşlaşması*. (der. Mehmet Erdoğan), Ankara: Akçağ Yayınları.
- Kurtaran, Uğur (2011). Osmanlı İmparatorluğunda Millet Sistemi. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8- 2011. 57-71.
- Ongunsu, A. H. (1999). Tanzimat ve Amillerine Umumi Bir Bakış. *Tanzimat I*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları. (1-12).
- Ortaylı, İlber (1986). Tanzimat Adamı ve Tanzimat Toplumunu. *Türk Siyasal Hayatının Gelişimi*. (ed. Ersin Kalaycıoğlu- Ali Yaşar Sarıbay). İstanbul: Beta Yay.
- Sarımay, Yusuf (1994). *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları (1912-1931)*. İstanbul: Ötüken.
- Somel, Selçuk Akşin (2012). Kırım Savaşı, Islahat Fermanı ve Osmanlı Eğitim Düzeninde Dönüşümler. *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. 685-708.
- Sonyel, Salahi R (1985). "Büyük Devletlerin Osmanlı İmparatorluğunu Parçalama Çabalarında Hristiyan Azınlıkların Rolü = The Role of Christian Minorities In Efforts By The Great powers to dismember the Ottoman Empire". *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu, Belleten*, XLIX/195. Ankara: Türk Tarih Kurumu. 647-665. Makalenin İngilizcesi s. 657-665 arasındadır.
- Tunaya Tarık Zafer (2004). *Türkiye'nin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Turan, Şerafettin (1985). Cevdet Paşa'nın Kültür Tarihimizdeki Yeri. *Ahmet Cevdet Paşa Semineri, Bildiriler*, İstanbul: İ.Ü.T.A.M.
- Une Réforme Praticable En Turquie* (1853). Atina: Andre Coromelas.
- Ünal, Mehmet Ali (2014). Tanzimat'tan Önce Osmanlı Devleti'nde Memur Yargılaması. I. *Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri*, (editör Prof. Dr. Fethi Gedikli), 21-22 Aralık 2012. İstanbul: 12 Levha Yayıncılık. 277-305.
- Yıldız, Mehmet (2007). Kırım Savaşında Yapılan Baskıların Müteazzir, Garip Ve Müstesna Eseri: 1856 Islahat Fermanı. *Savaştan Barışa: 150. Yıldönümünde Kırım Savaşı ve Paris Antlaşması (1853-1856)*, 22-23 Mayıs 2006. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi Bildiriler.
- Zürcher, Erik Jan (2003). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. (Çev. Yasemin Saner Gönen), İstanbul: İletişim Yayınları.

